

Əjdər Yusif oğlu Babazadə
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
Eneolit və İlk Tunc dövrü Arxeologiyası
E-mail: ejdererhun@gmail.com

**ARXEOLOJİ NƏZƏRİYYƏ VƏ QAZINTI METODLARINDA
ORTAYA ÇIXAN ZİDDİYYƏTLƏR.
NEOLİTİN FENOMENLƏRİ: IAN HODDER VƏ ÇATAL HÖYÜK**

Açar sözlər: arxeoloji nəzəriyyələr, qazıntı metodları, prosesual arxeologiya, post-prosesual arxeologiya, neolit fenomenləri, Ian Hodder, Çatal Höyük

Key words: archaeological theories, excavation methods, procesual archeology, post-procesual archeology, neolithic phenomenons, Ian Hodder, Chatal Hoyuk

Ключевые слова: археологические теории, методы раскопок, процедурная археология, пост-процедурная археология, неолитические феномены, Иоан Ходдер, Чатал Хюк.

Araşdırmanın təsnifi, metod və məqsəd

Arxeologiya elmi keçmişə öyrənən bir elmdir. Lakin keçmiş qara qutu kimi sirr olduğu üçün, onun üzərindəki mülahizələr və təhlillər müəyyən ideoloji bir məzmun daşımaqdadır. Bu məqamda arxeoloji araşdırmaların nəticələrini təhlil edərkən arxeoloq, zamanəsinin ideoloji-fəlsəfi düşüncə məhsulu kimi görül-məkdədir. Bəzən arxeoloji araşdırmalarda və arxeoloji mülahizələrdə arxeoloqlar, keçmişə “mütləq kimlik” və ya arxeoloji mədəniyyətlərə “ad” verməkdə israrçı kimi çıxış edir. Bir çox hallarda keçmişə öyrənən tədqiqatçıların fikirlərinin və ideyalarının mənbəyinə diqqət etmək nəzərdən qaçır. Belə ki, arxeoloji materialların nəzəri olaraq nəticələrini analiz edərkən və qədim mədəniyyətlərin təhlilini apararkən mülahizələrin dayandığı mənbələrə baxmaq vacibdir. O nöqtəyi nəzərdən, keçmişə təhlil edən arxeoloqların fikirlərinin dövrün siyasi-etnik-iqtisadi ideologiyaların və mədəni proseslərin bir təzahürü olduğunu düşünmək yanlış olmayacaq. Bu araşdırma işində arxeologiya elminin tarixşünaslığına nəzər salınaraq, tarixəqədərki dövrlərin, xüsusən də neolit dövrü arxeoloji araşdırmalarının teorik və praktik metodologiyası və epistemologiyası təhlil edilmişdir. Bu məqsədlə, məqalə iki ana hissədən ibarətdir. Birinci hissədə Prehistorik (tarixəqədər) Arxeoloji nəzəriyyələrin fəlsəfi məzmunlarının təhlilinə, ikinci hissədə isə arxeoloji qazıntı metodlarına həsr edilmişdir. Belə ki, birinci məqamda, XIX əsrin 60 və 80 illərində ortaya çıxan arxeoloji nəzəriyyələri dəyərləndirərkən, ikincisi müzakirədə son neolit abidəsi olan Çatal Höyük (Konya, Türkiyə) üzərindən ötən əsrin 60-70-ci illəri ilə XX əsrin müasir arxeoloji qazıntı metod və məntiqi qarşılaşdırmışdır. Bu tədqiqat işində arxeologiya elminin epistemoloji-fəlsəfi dünya görüşünün arxeoloji qazıntı metod və texnika-

sında önəmli yerə sahib olduğu vurğulanmışdır.

Nəzəri Arxeoloji Düşüncələr 1960-1970 ci illər: Yeni Arxeologiya / Prosesual Arxeologiya (Processual Archaeology) Nəzəriyyəsi

1949-cu ildə Çikaqo (Chicago) Universitetindən Villard Frank Libbi (Willard Frank Libby) (1908-1980) təbii maddələrin (ağac, sümük, kömür) içindəki karbon izotopunun radioaktivliyinin ölçülməsinə nail olmuşdur. Carbon 14 olaraq bilinən bu mütləq yaşlandırma metodu, o gündən etibarən arxeoloji araşdırmaların ayrılmaz parçası olmuşdur [1, s.125]. Təbiət və riyazi elmlərin yenilikləri və kompüter vasitələrinin artıq arxeologiyanın da bir parçası olması nəticəsində, arxeologiya elmi ictimai elmlər içindən çıxaraq, dəqiq elmlərə tərəf yaxınlaşdı. Beləliklə, arxeologiyada *arxeometriyanın* (artefaktların fiziki və kimyəvi yolla nisbi və mütləq analizi) yaranmasına gətirib çıxartdı. Həmin illərdə arxeoloji qazıntılarda “*grid*” metodu (dördbucaq şəkilli) tətbiq edilməyə başlanmışdır. Bu sistem Wheeler-Kenyon metodu olaraq da bilinir, çünki ilk dəfə Mortimer Wheeler və Tessa Wheeler Verulamiumdakı (B.Britaniya, Roma dövrü qazıntıları) (1930-35) və Ketrin Kenyon tərəfindən Jericho (İordaniya vadisi, Fələstin) (1952–58) qazıntılarında tətbiq edilmişdir.

Arxeoloji tapıntılara sadəcə “maddə” gözü ilə yanaşmalar, pozitivist bir elmi məntiqə əsaslanırdı. Bu da öz növbəsində elmdəki materialist və pozitiv yanaşmaların arxeologiya elminin içinə girməsi demək idi [2, s. 29-30]. Libbinin C14 kəşfi arxeologiyada yeni bir cığır açmaqla qalmadı, yeni qazıntı metodlarında müxtəliflik yaratdı. Artefaktların tarixləndirilməsində daha öncəki nisbi tarixləndirmənin yerini mütləq tarixləndirmə, radioaktiv üsul, manyetik tarixləndirmə kimi üsullar aldı. 1950-ci illərə qədər aparılan arxeoloji qazıntılara sadəcə arxeoloqlar cəlb edilirdisə, bundan sonra arxeozooloqlar, arxeobotaniklər, bioarxeoloq, arxeogeofizik, geoarxeoloqlar kimi mütəxəssislər arxeoloji qazıntı qruplarının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrildilər [1, s. 106-140].

Belə bir mərhələdə arxeologiyaya yeni yanaşma meydana gəldi, ənənəvi nəzəriyyələrə qarşı duran *Yeni Arxeologiya* və ya “*Processual Arxeologiya* (*Processual archaeology*)” olaraq tanınan nəzəriyyə 1960-ci illərdə ortaya çıxmışdı. Yeni Arxeologiya nəzəriyyəsinin kökündə təkamülçü, neo-darvinçi və Boasçı antropoloji paradıqlar dayanırdı. Bu nəzəriyyənin təməlində tarixin əsas aktyorları təbiət, ətraf mühit, əhali artımı, iqlim dəyişikliyi kimi faktlar dayanırdı [3, s. 53]. Nəzəriyyəni ilk ortaya atanlardan biri olan və ən böyük müdafiəçisi Lewis Roberts Binford (1911-2011) 1962-ci ildə nəşr etdirdiyi “Arxeologiya antropologiya kimi” (*Archaeology as Anthropology*) məqaləsində Marksist sol görüşü və düşüncə sisteminin təsirində olan “mədəniyyət tarixçiliyi” araşdırmalarını aparan arxeologiyaya radikal şəkildə qarşı çıxırdı [4]. Binford Yeni Arxeologiya nəzəriyyəsinə Amerikan Antropologiyasına əsaslandıraraq, Avropa “mədəniyyət tarixçiliyi”nə antitezis olaraq ortaya atmışdır. Belə ki, Binford arxeologiyanın keçmiş öyrənməkdə Amerika Antropologiyasından fərqli olmadığını, əsas hədəfin mədəni (*culture*) davranış şəkillərini öyrənmək olduğunu və arxeoloji artefaktlarla keçmişin uzun zaman mərhələlərinə açıqlıq gətirə biləcəyinə inanmaqdaydı [5]. Lakin yeni düşüncədə iqlim, ətraf mühit və əhali artımı kimi faktlardan aslı olan insanın yenilik gətirmə və sosial-ictimai strukturları dəyişdirmə və ya yönləndirmə gücünə sahib olma qabiliyyətində

olmadığı fikiri də hakim idi. Çünki öyrənilmək istənilən şey fərd deyil, ümumi cəmiyyət problemləri idi. Yeni Arxeologiya nəzəriyyəsində ətraf mühitin və ekosistemin gücsüz fiqurları olan insan cəmiyyətdə fərd olaraq bir təsirə sahib deyildi. Bu nəzəriyyəyə qarşı başqa bir tənqidi yanaşma isə bu düşüncə sisteminə özündən əvvəlki “*mədəni tarixçilik*” (“*kultur tarixçiliyi*”) nəzəriyyəsindəki köç və yayılma (diffusion) yanaşmalarının yerini ekoloji təsirlər, iqlim, əhali artımı kimi faktların alması idi [6, s. 53]. Bununla bağlı olaraq, B. Trigger qeyd edir ki, “*Binford iki məqaləsində: (“Arxeologiya antropologiya kimi” 1962 və “Arxeoloji Sistematika və Mədəniyyət Prosesinin Öyrənilməsi” 1965) arxeologiyanın məqsədini ənənəvi Amerika antropologiyası ilə eyni olduğunu rəsmi olaraq müəyyənləşdirdi: mədəni davranışdakı oxşarlıq və fərqlərin tam spektrini izah edərkən, o dövrdə Amerika antropologiyasında üstünlük təşkil edən mədəniyyət və toplum davranışının reduksionist (ixtisarçı) anlayışla eyniləşən bir mövqedə əsaslandırır*” [7, s. 394].

Lakin çox keçmədi ki, Prosesual Arxeologiyaya tənqidlər ciddi səviyyəyə çatdı. Hətta tənqidçilərdən biri “Keçmişdə insanların yemək yeyib, qab-qacaq düzəltdiklərini söylədiniz. Mənə bilmədiyim bir şeylər söyləyin” demişdi. Çünki Prosesual Arxeoloji nəzəriyyənin üzərində əsas ilişib qaldığı mövzular barəsində - keçmişdəki insanların davranış fəaliyyətlərinin dinamikası və sosial-iqtisadi modellərdəki dəyişiklikləri açıqlamada nəzəri olaraq problem yaşaması idi. Hətta bu nəzəriyyənin əvvəllər müdafiəçisi olan Flannery sonradan bu nəzəriyyənin açıqlamalarını “miki mause” qaydaları olaraq dəyərləndirmişdir. Prosesualçılara digər bir tənqid isə arxeologiyayı təkrarlana bilən bir təcrübə olaraq görən elmi anlayışı israrla müdafiə etməsi idi [3, s. 30-31].

Nəzəri Arxeoloji Düşüncələr (1980-1990): Post-Prosesual Arxeologiya

Yeni Arxeologiya nəzəri düşüncəsinə qarşı yeni bir nəzəri cərəyan baş qaldırdı. Yeni nəzəriyyənin əsas tərəfdarları Marksist struktur antropologiyası, post-modern düşüncə və Frankfurt məktəbindən olan yenilikçi arxeoloqlar idilər. Onlar Şimali Amerika və Avropada güclü təsirə sahib fəlsəfə, sosial və antropoloji mənşəli arxeoloq və antropoloq nəzəriyyəçiləri idi. Yeni nəzəriyyəçilərin düşüncəsinin əsasında “mədəni strukturlar və insan” dayanırdı [6, s.53-54]. Bu yeni nəzəri düşüncənin adı ***İzahlı (Yozumlamalı) Arxeologiya*** və ya ***Post-Prosesual Arxeologiya*** olaraq bilinir (ing: *Post-Processual Archaeology*). Post-Prosesual Arxeologiya nəzəriyyəsində Yeni Arxeologiya (Processual Archaeology) nəzəriyyəsində əks olunan insan cəmiyyətindəki dəyişikliklərin əsas səbəbi kimi göstərilən ekoloji proseslər və əhali artımı faktlarının hakim olduğu pozitivist və ekolojist nəzəri anlayışları ciddi şəkildə tənqid edilirdi. Yeni nəzəriyyə təkamülçü elmi yanaşmaları da əsas götürərək, tarixin düz xətt üzrə inkişaf etdiyi və Avropa mərkəzli yayılma-kolonist, texnologiya mərkəzli “irəliyə” fikirlərinə də qarşı çıxırdı. Post-Proses Arxeologiya nəzəriyyəsi, “keçmişin” tək əldən izahının yerinə sərbəst və çox çeşidli izahlara ehtiyac olduğunu irəli sürürdü. Özündən əvvəlki bütün arxeoloji nəzəriyyələrdən fərqli olaraq, keçmişin qəhrəmanı əsər-material deyil, insan idi. Bununlada arxeologiyada əsər-material mərkəzli yanaşmaların yerini, insan mərkəzli anlayış tuturdu [3, s. 35-40].

Professor İan Hodder (1948) Post-Prosessual Arxeologiya nəzəriyyəsinə ortaya atan ilk tədqiqatçılardan biridir. Hodderin təşkilatçılığı ilə *Yozumlamalı* (şərhli-izahlı) Arxeoloji nəzəri düşüncəsi keçmişin yeganə izahı olabilməz deyərək, Marksist Arxeologiyaya və 50 ilə yaxın dünya arxeologiyasında nüfuz sahibi olan Çayld (Childe), eləcə də Binford, Flannry, Renfrü (Renfrew), Klark (Clarke) kimi 1950-1960-cı illərin nəzəriyyəçilərini tənqid edirdi [8,s. 80-82].

Yeni nəsil arxeoloji düşüncə, arxeologiyaya "maddə" və pozitivist prespektivdən çıxardaraq, bu günlə bağlantılarını gücləndirir, sosial bir parça kimi etno-arxeoloji araşdırmalara xüsusi önəm verirdi. Post-Prosess Arxeologiya nəzəriyyəsinin fəlsəfəsindən doğan arxeoloji qazıntı metod və texnikləri ilk olaraq Çatal Höyükdəki tədqiqatlara tətbiq edilmişdir [9, s. 14-16].

Post-Prosessual Arxeologiya/Yozumlamalı Arxeologiya nəzəriyyəsinin mərkəzində fərdi insan durmaqdadır. Bu günə qədər arxeoloji nəzəriyyələrdə kənardə tutulan fərd, individual olaraq mərkəzi bir yerə qoyularaq, sosial və iqtisadi strukturları şüurlu şəkildə yaradan, formalaşdıran, onları dəyişdirən və yenidən yaradan kimi nəzəri və təcrübə araşdırmaların hədəfi oldu. Belə ki, Tarix konsepsiyasının və "irəliləyən inkişaf" nəzəriyyələrinin əleyhinə, Yozumlamalı arxeologiya nəzəriyyəsinin əsas qəhrəmanı keçmişin dərinliklərində diqqət yetirilməyən insan və onun fərdi həyat hekayəsi idi [6,s.54]. Post-Prosess arxeoloji araşdırmalarında sinifli cəmiyyət və iqtisadi sistemlər kimi üstünlük verilən mövzuların yerini fərd, gündəlik həyat işləri, cəmiyyət içində cinsiyyət, kimlik, prestij, güc, dəyər kimi məsələlər almışdı. Bu nəzəri düşüncə yanaşmaları sadəcə arxeoloji araşdırmalara deyil, eyni zamanda etno-arxeoloji tədqiqatlara da sirayət etmişdir [2,s.24]. Elmdəki dialektik yanaşmalara da qarşı olan post-prosessual arxeologiya, etno-arxeoloji tədqiqatlar, amerikalılar və digər xalqların mədəni, sosial və simvolik həyat hekayələrinin öyrənilməsinə xüsusi önəm vermişdir. İ.Hodderin 1980-ci illərdə Şərqi Afrikadakı araşdırmaları da bu nəzəriyyənin təsirində olan etno-arxeoloji araşdırmalardan biridir. Hodder etno-arxeoloji araşdırmalarını 1982-ci ildə "Fəaliyyətdəki Simvollar" (Symbols in Action) adı altında nəşr etdirmişdir [3,s. 36].

James Mellaart və Çatal Höyükdə ilk Tədqiqatlar (1961-1965): Anadolulı neolit dövrünün öyrənilməsində yeri və önəmi

9 mindən çox yaşı olan Çatal Höyük (e.ə. 7400-6000) arxeoloq Ceys Mellaart (James Mellaart 1925-2012) tərəfindən 1961-1965-ci illərdə arxeoloji qazıntılar aparılaraq elmə qazandırılmışdır [10]. Çatal Höyük Anadoluda Keramikasız və Keramikalı Neolit dövrünə aid ilk öyrənilən abidələrdən biri olaraq tarixə keçmişdir. Belə ki, Mellaartın Çatal Höyükdəki araşdırmaları Seton Howard Frederick Lloydun (1902-1996) (Mellaart, Lloydun tələbəsi olmuşdur və Yaxın Şərqlə onun yanında gəlmişdir) "*Anadoluda Neolit yaşanmamışdır*" tezisini çürütmüşdür. Anadoluda uzun müddət arxeoloji tədqiqatlar və çöl araşdırmaları apararı S.Lloyd Anadolunun yüksək dağlıq ərazilərə sahib olmasını əsas gətirərək, Neolit həyat tərzinin- məskunlaşma və istehsal təsərrüfatlarının burada ola biləcəyinə ehtimal verməmişdir. Çünki 1950-1970-ci illərdə prehistorik arxeologiyada "*Vadi*" hipotezi hakim mövqedə idi. İlk dəfə R.Pumpelly (1837-1923) tərəfindən 1908-ci ildə ortaya atılan, V.Q.Çayld (V.G.Childe) (1892-1956) və E.Huntigton (1876-1947) tərəfindən inkişaf etdirilən fərziyyəyə görə ilk istehsalçı mədəniyyətlər-əkinçilik və heyvandarlıq təsərrüfatına sahib iqtisad-

di modellər vadilərdə ortaya çıxmışdır. Lakin bu fərziyələri, J.Mellaart və D.French (Lloydun tələbələri) Orta Anadoluda Hacılar, Can Hasan, Suberde, Erbaba, Aşıklı Höyük, Çatal Höyük və Robert Con Breydvud (Robert John Braidwood) (1907-2003) isə Şimali İraq (Mesopomiya, Zaqros dağlarında) yüksək bölgələrində Carmo (Jarmo) kimi Neolit abidələri aşkar etməklə çürütmüş oldular [11, s. 274-275]. Qeyd edək ki, S.H.F.Lloyd Cənub-qərbi Asiya, xüsusən də Anadolunun prehistorik arxeologiyası üçün çox çalışmaları olan bir ingilis arxeoloqdur. İraqdakı İngilis Arxeologiya Məktəbinin müdiri, Ankara Arxeologiya İnstitutunun qurucusu və direktoru (1948-1961) və London Universiteti Arxeologiya İnstitutunda Qərbi Asiya Arxeologiyasının professoru (1962-1969) olmuşdur [12].

Çatal Höyük qazıntıları, “Dorak” hadisələri (1963) və bir neçə şübhəli məqamlardan sonra C.Mellaartın Türkiyəyə girişi qadağan edilir. 1965-ci ildə son qazıntıdan sonra Mellaart London Universitetində müəllim işləməyə başladı. 30 il Çatal Höyükdə arxeoloji tədqiqatlara “ara verilir”. Həmin dövrdə Mellaartın tələbələrindən olan İan Hodder, Çatal Höyüklə tanış olur. İllər sonra – 1990-cı illərin əvvəllərində Çatal höyükdə qazıntı tədqiqat işlərinə rəhbərlik edir [9, s. 41-54].

İan Hodderin Çatal Höyük Missiyası

Hodder qəsəbə-şəhərcik (“*Neolithic town*”) kimi tanınan Çatal Höyükdə arxeoloji qazıntılara 1993-cü ildə başlamışdır. O, klassik qazıntı metodunun əksinə gedərək, “çox qazmaq və çox material” anlayışının yerinə az qazaraq əldə olunan artefaktları daha detallı analizlər edərək və çoxizahlı (yozumlu) nəzəri baxışla təhlil etmə yolunu seçdi. Mellaartın əksinə, metrəlcə dərinlik və genişlikdə qazmadı. Beləliklə, tərəni qazıb dağıtmaq yerinə, orijinalının qoruyub saxlanmasına diqqət etdi. Hodder Çatal Höyükdə həm 1960-cı illərdə əldə edilən artefaktlar, həm də yeni maddi tapıntılar-artefaktların müqayisəli təhlillərinə önəm verərək öncəki arxeoloji hipotez və teoriləri yenidən təhlil etmək və yeni metodlar yaratmağa çalışdı. Hodder qazıntılar zamanı arxeoloqun əsas işinin “mala başında və fırça ucunda olduğunu” müdafiə edərək, artefaktların yerindəcə dəyərləndirilməsinə üstünlük verirdi. Müqayisə üçün deyək ki, Mellaart Çatal höyükdə bir günə bir ev-tikinti qalıqı qazırdısa, Hodder metodunda bir ev üzərində illərlə araşdırmalar aparıldı. Kompleks və stratigrafik qazıntı modellərini tətbiq edən Hodderun Çatal höyük arxeoloji lahıyyəsinin əsas qazıntı metodologiyasını mikro-marfoloji (micro-morphology) və micro-texnik (microtechniques) kontekslər təşkil edir [13, s.10]. Bundan başqa bu gün müasir elmi texnologiji vaistələrin tətbiq edildiyi Çatal Höyükdə total station, fotometriya, 3D skaner və tabletlər vaistəsiylə virtual baza yaradılmışdır [14, s. 19-24]. Eyni zamanda İ.Hodder, Çatal Höyükdə böyük qruplarla çalışdığı (100-150 arası heyvətlə) üçün, 1970-ci illərdən ingilis arxeoloji qazıntılarında tətbiq edilən “vahid kontekst qeydiyyatı” (single context recording) sistemini tətbiq etmişdir [2, s.29].

Çatal Höyük Araşdırma Layihəsi (1993-2017)

Çatal Höyük Araşdırma Layihəsi (*Çatalhöyük Research Project*) 25 il (1993-2017) davam etmişdir. Bu layihədə multidissiplinar işçi qrupu yaradılaraq, 22 ölkədən 120-dən çox tədqiqatçı ilə birlikdə *arxeometrik* və *eksperimental* layihə həyata keçirilmişdir [15]. Çatal Höyük Araşdırma Layihəsinin 3 əsas

hədəfi müəyyən edilmişdir: 1) abidədəki sənət və digər maddi nümunələri, iqtisadi, sosial və ətraf mühit kontekstində dəyərləndirmək, 2) divar boyaları, kərpic memarlıq nümunələri olan evləri və digər tikinti qalıqlarını qorumaq, 3) abidəni dünya ictimaiyyətinə təqdim etmək. Göstərilən hədəflər üç mərhələli olaraq həyata keçirilmişdir. Birinci mərhələdə (1993-1996) hər şeydən öncə abidə üzərində və bölgədə kəşfiyyat (çöl axtarışları) və geodeziya araşdırmaları, Mellaart zamanında aparılan qazıntı yerində profil təmizləməsi, 1960-cı illərin artefaktlarının yenidən tədqiqi və s. araşdırmalar aparılmışdır. İkinci mərhələdə (1996-2002) arxeoloji qazıntı işləri başlamışdır. Məqsəd tək-tək memarlıq nümunələrini-tikinti qalıqlarını tədqiq edərək Çatal Höyükdəki evlərin tikinti strukturlarını, xüsusən, evlərin təkrar inşası və köhnələrin üzərində inşa edilməsi, bu evlərin hansı müddətdə istifadə edilməsi və s. məsələlərə önəm verilmişdir. Bununla yanaşı, Mellaart tərəfindən qazılan evlər təkrar tədqiqata cəlb edilmişdir. Qazıntı işləri həm Şərqi Çatal Höyük (Son Neolit), həm də Qərbi (Xalkolit) Çatal Höyük də aparılmışdır. Eyni zamanda paleoiklim və paleogeografiya tədqiqatları başlamışdır. Üçüncü mərhələdə (2003-ci ildən sonra) qazıntılarda kompleks yaşama əsas götürülərək üzə çıxarılmış tikinti qalıqlarının sosial-ictimai-mədəni quruluşlarına diqqət verilmişdir [14, s.19-24].

Layihənin akademik heyətinə, Ankarada Britaniya Arxeologiya İnstitutu (British Institute At Ankara), Stanford Universiteti, Oksford Universiteti, Université De Bordeaux, Duke Universiteti, Kaliforniya Universiteti Merced, York Universiteti, Cardiff Universiteti, Selçuk Universiteti, Ege Universiteti, Adam Mickiewicz Universiteti, Suny Buffalo, Türk Mədəniyyət Vəqfi kimi universitet və elmi təşkilatlar cəlb edilmişdir [15]. Əlbəttə, bu layihənin 25 il davam etməsində maddi dəstək şərt idi. Hər qazıntı sezonunda layihə üçün 450 min ilə 950 min arasında dollar maddi vəsait xərcləndiyini nəzərə alarsaq, Çatal Höyük Araşdırma Layihəsinə, Yapı Kredi, Koçtaş, Boeing kimi iri firmalar kimi onlarla sponsor siyahısı mövcud idi. Belə ki, Araşdırma heyəti, Çatal Höyük araşdırma sponsorlarını, dost olaraq qeyd edərək təşəkkürlərini bu şəkildə ifadə etmişdir: “mərd sponsorlarımız sayəsində Çatal Höyükdəki keçmiş həyatı anlamaq mümkün olmuşdur” [16].

Çatal Höyük üzərində Mellaart və Hodder araşdırmaları və yanaşmaları

Mellaart araşdırmaları ilə Çatal Höyükdə “müqəddəs yerlər” *məbəd* və ya *ibadət xana* olaraq bilinən memarlıq nümunələrinin mövcud olmasıyla bağlı hipotezlər meydana gəldi. Lakin Hodder bu fərziyyələri nəzərdən keçirərək üçün yaşayış yeri içində “xüsusi” tikinti nümunələri kimi qiymətləndirilən yerləri yenidən araşdırmağa başladı. Hodder Çatal Höyükdəki evlərin ictimai mahiyyətlərinin olub-olmaması haqqında mübahisələrə cavab vermək üçün layihəyə arxeometriya və eksperimental arxeoloqlarla yanaşı, sosial antropoloqlar, filosoflar və teoloqlar dəvət edərək, qazıntı sahəsindən çıxan artefaktların mala başında kompleks araşdırılmasına şərait yaratdı [14, s.24-27]. Eyni zamanda Feminist Arxeologiyası tərəfindən “anaxaqanlıqının mərkəzi” kimi tanınan Çatal Höyüyü insanlar, qruplar və ailə münasibətləri kontekstində təkrar araşdıraraq, abidə üzərindəki ideoloji və elmi hipotezləri yenidən nəzərdən keçirdi. Ələ keçən daş, sümük, gil və s. artefaktların insan və əşyalar münasibətləri sistemində

simvolik dünyası araşdırıldı. Xüsusən, Çatal Höyüyü simvolikləşdirən “*ana tanrıça*” (*goddess*) olaraq dəyərləndirilən qadın gil fiqurları və öküz buynuzu kimi əsərlərin tapıntı konteksləri və evlərin içindəki yerləri diqqətli şəkildə nəzərdən keçirildi [9, s.320-325]. Gil fiqurlar, divar rəsmləri, daş və sümükdən məişət, silah və bəzək əşyaları, öküz buynuzlarına çox sayda rast gəlinməsi və yaşayış evlərinin içindən əldə edilməsi, bunların sənət, inanc-din-ritual, sosial status kimi mədəni fəaliyyətlərin Çatal Höyükdə gündəlik fəaliyyətlərini aktuallığının göstəricisi kimi dəyərləndirilməkdədir. Lakin Hodder rəhbərliyində aparılan araşdırmaların nəticələrinə əsasən Mellaartdan sonra Çatal Höyükdə “məbəd” kimi dəyərləndirilən tikinti qalıqlarının heç birində, ictimai binalara, ritual evlərə və xüsusi əhəmiyyətə sahib memarlıq nümunələrinə rast gəlinməmişdir. Bundan başqa ritualların, ovlanma, heyvan və ölümlə bağlı olduğu düşünülür. 1500 il ərzində (e.ə 7400-6000) yaşayış olan abidədə təqribən 3500 ilə 8000 arasında insanın yaşadığı təxmin edilir [14,s.16]. İnsan skeletləri üzərində antropoloji araşdırmalara görə, kiçik yaralanmalardan başqa toplum içində ciddi şiddət hallarına rast gəlinmədiyi ortaya qoyularaq, Çatal Höyükdə sosial bərabərlik hökm sürdüyü fikri hakimdir [17, s. 454-455].

Hər iki araşdırmaçının qazıntı metodlarındakı fərqi qazıntı sahələri ilə müəyyən etmək çətin deyil. Belə ki, Mellaart və Hoder rəhbərliyində Çatal Höyükdəki arxeoloji qazıntılar müqayisə edildikdə, Mellaart rəhbərliyində Çatal Höyükdə 4 sezona (1960-1965) 166 ev qazılıb ortalığa çıxarılmışdırsa, Hodder rəhbərliyində 25 il içində müasir qazıntı metod və texnologiyası ilə sadəcə 18 ev qazılmışdır. Ümumilikdə isə bu günə qədər hər iki layihə nəticəsində 14 hektar olan abidənin sadəcə 5%-i qazılmışdır [14, s. 16-19].

Müzakirə və Nəticə

Hodder 1980-ci illərdə “keçmiş” sadəcə materialist ideologiyalar və ya sosial-ictimai, fəlsəfi elmlər epistemologiyaları ilə deyil, çox çeşidli fərziyyələr və nəzəriyyələr ilə şərh edilməlidir fikrini *post-prosessual arxeologiya* nəzəriyyəsi ilə ortaya qoydu. Bununla da, o, arxeologiyada “çox sazlıq” deyil “çox tellik” yanaşmaları gündəmə gətirmişdir. Hodder və digərlərinin başlatdığı “post processual archaeology” nəzəriyyəsi 1950-ci ildən başlayaraq C14 tarixləndirmə kimi riyazi və texniki elmlərinin metod və texniklərini istifadə edərək *arxeometriya* disiplinlərinin yaranması ilə “texnikləşən” arxeologiyanı, fəlsəfə, antropologiya, sosiologiya və s. sosial-ictimai elmlərdən uzaqlaşmaq təhlükələrindən qorumuşdur. Arxeologiyanın sosial-ictimai elmlər sırasında qalmasına və “keçmişin sahibi kimdir?” sualına çox izahlı bir düşüncə modelinin formalaşmasına təkan verdi. Eyni zamanda post-prosessual arxeologiya nəzəriyyəsi keçmiş barədə sadəcə danışma haqqının arxeoloqda olmasını müdafiə edən anlayışa meydan oxumuşdur. İlk dəfə Post-prosessual arxeologiya nəzəriyyəsi ilə “insanlar sadəcə digər insanlarla qurduqları dialoqlar cəmindən deyil, eyni zamanda əşyalarla yaratdıqları münasibətlər sistemindən ibarətdir” anlayışı arxeologiyaya gətirildi [3, s. 23].

Hodder, arxeologiyaya tərif verərkən onu tək-cə nə “antropologiya”, nə “tarix”, nə “sənət”, nə də “elm” kimi ifadə etməkdədir. belə ki, Hodderun arxeologiya anlayışı, bütün disiplinlərin ideya və prinsiplərinə tabe olmayaraq, müstəqil bir elm sahəsidir. Arxeologiyanın gedərək müstəqil və bariz xarakter-

lər qazanmasını arzu edən Hodder, arxeologiyanın riyazi fənlərin metodlarından istifadə edərkən, tamamən pozitivist–materialist düşüncəyə yönəlməməsinin lazım olduğu kimi, fəlsəfi və epistemoloji düşüncələrə də bağlı qalmamalıdır fikirini müdafiə edir [18,s.18]. Lakin bütün arxeoloji nəzəri düşüncələr kimi Yozumlamalı (Şərhli-İzahlı) arxeologiya da tənqidlərə məruz qalmışdır. Ən böyük tənqidlərdən biri onun keçmişi izah etməkdə sosial antropologiya, ictimai elmlər, teologiya və fəlsəfə kimi disiplinlərlə münasibətlərə xüsusi önəm verməsi olmuşdur. Belə ki, Post-prosesual arxeologiyanın nəzəri düşüncələri ictimailəşdikcə, fəlsəfi izahatlara və siyasi yanaşmalara səbəb olmuşdur. Nəticədə “keçmiş”ə çox anlam yüklənməsinə səbəb olması tənqidçilərin əsas hədəfinə çevrilmişdir. Buna diqqət çəkən Gamble Clive qeyd edir ki, “keçmiş, hər şeydən öncə günümüzdə qədər gəlib çıxan maddi-material qalıqları ilə onlar üçün bir izahatdan daha çox gerçəkliyin özüdür” [16,s. 39-40].

Hodder kimi arxeoloqların sayəsində arxeologiya sadəcə “arxeologiya”, sadəcə “sənət”, sadəcə “material” olaraq qalmadı, o həyatın hər nöqtəsində yer alabiləcək şəkildə inkişaf etdi. Hodder arxeologiyanın “missiyası”na diqqət çəkərək, arxeoloqlara “Keçmiş bizə obyektiv olaraq verilməmişdir, arxeologiya sadəcə gerçəklikləri təyin etmək və hipotezləri onlara qarşı sınaq deyildir. O arxeologiyayı, ictimai fenomenlərin içində gizlənmiş, qarışıq və izahedici bir təşəbbüsdür” deyərək tərif etmişdir. Beləliklə, ən başlıca hədəfi keçmişi öyrənmək olan arxeologiya, Post-prosesual arxeoloji nəzəriyyələr sayəsində keçmişin bir açıqlaması olabilməz məntiqi ilə, keçmişi anlamaqda ən yaxşı metod və epistemologiyalara sahib olmuşdur. Bütün göstərilənləri nəzərə alaraq, post-prosesual arxeologiya nəzəriyyəsi və Hodderin rəhbərliyində Çatal Höyük araşdırmaları dünya arxeologiya elminə həm epistemologiya, həm də metodologiya baxımdan yeniliklər qazandırmışdır. Hoddera görə arxeologiya, keçmişə yönələn bütün suallara cavab tapmaq olmadığını, keçmişlə bu gün arasında bir bağıdır [19,s.12-13].

Beləliklə keçmiş üzərində arxeoloji təhlillər və mülahizələr hər şeydən öncə insani məzmun daşdığı unudulmamalıdır. Bütün deyilənləri nəzərə alaraq, arxeologiyanın dəyişən bir elm sahəsi olduğunu düşünərək, hipotez və teorilərimizin sabit qalmadığını söyləmək faydalı olacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Renfrew Colin və Bahn Paul. (2015). *Archaeology: Theories / Methods / Practice*. Thames & Hudson Ltd, London. 352 s.
2. Duru Günəş. (2017). *Geçmiş Geleceğin Çıkmazında*. Arkeolojik Şeyler. TAG-Türkiye Serisi. Ege yayımları. İstanbul. s. 17-39.
3. Gamble Clive. (2014). *Arkeolojinin temelleri*. Çevirən D. Kayıhan. Aktual Arkeoloji Yayınları. İstanbul. 236 s.
4. Trigger Bruce Graham. (2006). *A History of Archaeological Thought*. Cambridge University Press. 732 s.
5. Binford Lewis Roberts. (1962). *Archaeology as Anthropology*. *American Antiquity* 28:2, s. 217-225.

6. Binford Lewis Roberts. (1968). An Archaeological Perspective. Seminar Press, Yew York. 28 s.
7. Çilingiroğlu Çiler. (2017). Arkeolojide İlişkisel ve Simetrik Yönelimler: Bir Giriş. Arkeolojik Şeyler. s. 51-65. Ege Yayınları. İstanbul
8. Ian Hodder və Scott Hutson (2017). Geçmiş Okumak Arkeolojiyi Yorumlamada Güncel Yaklaşımlar. Çevirən: Burcu Toprak və Emre Rona. Phoenix Yayınları- Tarih - Arkeoloji Dizisi. 375 s
9. Balter Michael. (2006) The Goddess and the Bull: Çatalhöyük: An Archaeological Journey to the Dawn of Civilization. Birinci yayın: Free Press, New York. 432 s.
10. Mellaart James (1967). Çatal Höyük. A Neolithic Town in Anatolia. London.
11. Mehmet Özdoğan (1995) “Yakın Doğu Neolitiği ve Güneydoğu Anadolu Eleştirel bir Değerlendirme. Eski Yakınoğu Kültürü Üzerine İncelemeler / In Memoriam İ.Metin Akyurt - Bahattin Devam Anı Kitabı. Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul. s. 268-280.
12. Hawking j. D. (1998). Seton Howard Frederick Lloyd. Copyright The British Academy. 21 s.
13. Douglass W. BAILEY (2005). An Interview with Ian Hodder. Studii de Preistorie 2, s. 9–15.
14. Hodder İan. (2017). Çatalhöyükte Din İncelemesi: Disiplinlerarası Bir Deney. “Uygarlığın Doğuşunda Din: Çatal Höyük Örneği”. Ed. Fred J və Hodder I. tingiliscədən türkəyə ərcümə Deilek Şendil. Alfa Basım Yayım Dağıtım. İstanbul, s. 13-52.
15. Çatalhöyük Excavations: <https://biaa.ac.uk/research/item/name/catalhoyuk-excavations-1993-2011> . Britaniya Ankara Arxeologiya İnstitutu.
16. Çatal Höyük Araşdırma Lahiyyəsi: <http://www.catalhoyuk.com/partners/sponsors>
17. Hodder İan (2017). Sonuşlar və Dəğərləndirmə. “Uygarlığın Doğuşunda Din: Çatal Höyük Örneği”. Ed. Fred J və Hodder I. Alfa Basım Yayım Dağıtım. İstanbul. s.441-470
18. Hodder İan və Hutson Scott. (2003). Reading the past: current approaches to interpretation in archaeology. Cambridge University Press. 292 s.
19. Douglass W. BAILEY (2005). An Interview with Ian Hodder. Studii de Preistorie 2, s. 9–15.

Babazadeh Ajdar Yusuf oglu

**CONTRADICTIONS IN ARCHAEOLOGICAL THEORIES AND
EXCAVATION METHODS NEOLITHIC PHENOMENA IAN HODDER
AND ÇATAL HÖYÜK**

SUMMARY

Archeology is a science that studies the scientific past. However, as the past is full of mysteries, the considerations and analysis on it have a certain ideological content. At this point, when analyzing (describing and explaining) the results of archeological research, archeologist is seen as a product of the ideological and philosophical thought of his time. Sometimes, in archaeological research and archaeological considerations, archaeologists insist on giving the past an "absolute identity" or a "name" for archaeological cultures. In many cases, the source of the thoughts and ideas of researchers studying the past is overlooked. Thus, it is important to look at the sources on which archeological materials are based when theoretically analyzing the results and analyzing ancient cultures. From that point of view, it would not be wrong to think that the opinions of archaeologists analyzing the past are a manifestation of the political-ethnic-economic ideologies and cultural processes of the time. In this research, the theoretical and practical methodology and epistemology of prehistoric periods, especially the Neolithic period, are analyzed, taking into account the historiography of archeological science. For this purpose, the article consists of two main parts. The first part is devoted to the analysis of the philosophical content of prehistoric (prehistoric) archaeological theories, and the second part is devoted to the methods of archeological excavations. Thus, in the first point, when evaluating the archeological theories that emerged in the 60s and 80s of the XIX century, and in the second discussion, the modern archeological excavation method of the late Neolithic monument Çatal Hoyuk (Konya, Turkey) logically compared. In this study, it was emphasized that the science of archeology has an important place in both the epistemological-philosophical worldview and the methods and techniques of archeological excavations.

Theories of Processual Archeology and Post- Processual Archeology are the main research topics in this article. A comparison between the two theories examines how and why archeology is studied, especially in prehistoric archaeological research. The other topic of the article is the place of archeometry and experimental researches applied in archeological excavation methods in the development of archeological science. This article focuses on the Çatal Höyük, one of the Neolithic centers where both archaeological theories and modern archeological methods and archeometric research are applied. Thus, the researches of archaeologists James Mellaart (1961-1965) and Ian Hodder (1993-2017) on the monument at different times were covered in detail. Looking at these studies, it has been shown that different theories lead to different excavation methods, and the results obtained differ from each other.

Бабазаде Аждар Юсиф оглы

**ВОЗНИКАЮЩИЕ ПРОТИВОРЕЧИЕ В АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ
ТЕОРИИ И МЕТОДАХ РАСКОПОК. ФЕНОМЕНЫ НЕОЛИТА:
ИОАН ХОДДЕР И ЧАТАЛ-ХУЮК**

РЕЗЮМЕ

Археология – это наука, изучающая древность. Но древность таинственна подобно черному ящику и поэтому все рассуждения и выводы связанные с древностью носят определенное идеологическое содержание. И тогда, анализируя результаты археологических исследований человек предстает перед нами «продукт» философско-идеологического мировоззрения своего времени. Порой в процессе археологических исследований и археологических размышлений археологи склонны как обязать «нарекать» археологические культуры или же определять «абсолютную принадлежность» прошлого. Во многих случаях пренебрегают уточнением источников идей и мыслей, к которым ссылаются исследователи при изучении прошлого. так при теоритическом анализе археологических материалов и археологических культур обязательно следует обращаться к источникам, рассматривающим эти вопросы. В таком случае будут ясны мысли археологов, исследующих прошлое, как отражение политической, этнической, экономической идеологии и культурных процессов того времени.

В связи с этим были преанализированы теоритическая и практическая методология и эпистомология археологических исследований доисторических периодов, в особенности неолитического периода. Исходя из этих соображений статьи стоит из двух частей. В первой части под названием Prehistorik (Доисторический период) было уделено внимания на анализ философского содержания археологических теорий, а вторая часть посвящена методам археологических раскопок. так, в первой сачти говорится об археологических теориях, появившихся в 60-80 гг., а памятника Чатал-Хуюк (Конья, турция) ставниваются методы и логика археологических раскопок 60-70-х гг XIX в. и современные методы XX в. В ланной исследовательской работе подчеркивается важная роль археологической науки как с точки зрения философско-эпистомологического мировоззрения, так и методов и техники археологических раскопок.

Основной темой исследования данной статьи являются теории Пресссиальной археологии. При сравнении обеих теорий говорится о причинах и методах изучения прошлого. Другим важным вопросом сатронутым в статье, является археометрия и экспериментальная археология. В статье делается особое внимание одному из центров неолитического периода памятнику Чатал-Хуюк, где применяются как археологические теории, новейшие археологические методы, в том числе археометрия. Подобно рассматриваются раскопки здесь в разные периоды Джеймса Мелларта (1961-1965) и Иоанна Ходдере (1993-2017). На примере этих работ отчетливо прослеживается разница в методах раскопок, исходящих из разницы в теориях, а также разница в полученных результатах.

Şəkil 1. Çatal Höyük araşdırma qrupu 2015. Çatal Höyük Araşdırma Layihəsi.
Şəkil Jason Quinlan <http://www.catalhoyuk.com/project>

Şəkil 2. Çatal Höyük 1961-1965 illər qazıntıları. Çatal Höyük Araşdırma Layihəsi
<http://www.catalhoyuk.com/tr/proje/kazi-tarihcesi>

Şəkil 3. Çatal Höyük 2000-ci illər qazıntıları:
<https://www.flickr.com/photos/catalhoyuk/15030235650/in/photostream/>